

Το Πολυτεχνείο του Μιδχάτ πασά (Ισλαχανέ) στη Θεσσαλονίκη: οθωμανική οικοδομική δραστηριότητα και μετασχηματισμοί του αστικού χώρου στα τέλη του 19ου αιώνα.

Κορνηλία Τρακοσοπούλου-Τζήμου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αναφέρεται στο Πολυτεχνείο του Μιδχάτ πασά (Ισλαχανέ = σωφρονιστήριο) στη Θεσσαλονίκη, το οποίο ιδρύθηκε και οικοδομήθηκε σε γεινίαση με το ανατολικό βυζαντινό τείχος της πόλης και την Πύλη Τελί Καπί κατά το χρονικό διάστημα 1873-1975 ως νέο εκπαιδευτικό και πειθαρχικό ίδρυμα για ορφανά και άπορα παιδιά.

Η ανέγερση του Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά σε τμήμα της έκτασης που ανήκε παλαιότερα στο βακούφι του Νουμάν πασά ήταν μία μόνο από τις πολλές επεμβάσεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από την οθωμανική διοίκηση στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870. Ως τα τέλη του 19ου αιώνα δύο ακόμη αξιόλογα κτίσματα ανεγέρθηκαν: η Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιέ και το ομώνυμο Εργαστήριο, τα οποία ολοκλήρωσαν την εικόνα ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού κτιριακού συγκροτήματος. Η μελέτη προσεγγίζει αφενός τους ποικίλους παράγοντες (κοινωνικούς, ιστορικούς, γεωγραφικούς) που καθόρισαν τη μορφή και λειτουργία του συγκροτήματος και αφετέρου τους μετασχηματισμούς του αστικού χώρου, ως αποτέλεσμα της οικοδομικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε.

Σήμερα, μόνο το Εργαστήριο Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών διατηρείται, το οποίο χαρακτηρίστηκε νεότερο μνημείο από το Υπουργείο Πολιτισμού το 1992. Η μελέτη για την αποκατάσταση και επανάχρησή του ως Πολυχώρου Πολιτισμού συντάχθηκε από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας (ENM-KM) το 2010. Ένα χρόνο αργότερα, το έργο της αποκατάστασης εντάχθηκε στο ΕΣΠΑ 2007-2013, της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

Η εργασία βασίζεται σε επιτόπια έρευνα σε συνδυασμό με ανέκδοτες αρχειακές πηγές και φωτογραφικές απεικονίσεις της εποχής.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Θεσσαλονίκη, Μιδχάτ πασάς, Πολυτεχνείο Μιδχάτ πασά (Ισλαχανέ = Islahhane), Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιέ, δημόσια οθωμανική αρχιτεκτονική, βυζαντινά τείχη.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία βίωσε τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, που συνέβαλαν σημαντικά στον εκσυγχρονισμό των σημερινών βορειοελλαδικών πόλεων (Τρακοσοπούλου: 2005). Μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αι. ο παραδοσιακός ιστορικός χώρος της Θεσσαλονίκης διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτος. Από το 1870 και μετέπειτα, με την εγκατάσταση των δημοτικών αρχών (πρώτος δήμαρχος ήταν ο Σουλεϊμάν Σουντί), η πόλη γνώρισε σημαντικές πολεοδομικές αλλαγές. Τα παραθαλάσσια τείχη κατεδαφίστηκαν και διαμορφώθηκε η προκουμαία, ένα τεχνητό λιμάνι κατασκευάστηκε, το οδικό δίκτυο βελτιώθηκε, νέα δημόσια κτίρια οικοδομήθηκαν και η πόλη συνδέθηκε σιδηροδρομικά με την Ευρώπη και την Κωνσταντινούπολη. Ο εξευρωπαϊσμός ήταν η βασική αιτία των διαδοχικών μεταμορφώσεων του αστικού χώρου της πόλης και της αρχιτεκτονικής της.

Στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών, το ιστορικό της ανέγερσης του Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον, επειδή επιτρέπει τη μελέτη της δημόσιας οθωμανικής οικοδομικής δραστηριότητας και τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς του αστικού χώρου κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο.

Βέβαια, το θέμα παρουσιάζει δυσκολίες στην προσέγγισή του λόγω της σημερινής ανοικοδόμησης της περιοχής, που απάλειψε πλήθος τεκμηρίων περιορίζοντας κατά πολύ τη δυνατότητα εφαρμογής μεθόδων, όπως αυτή της επιτόπιας έρευνας και καταγραφής. Για τον λόγο αυτό η μελέτη αρχειακών πηγών (ανέκδοτα έγγραφα της ΔΑΠ) και του τύπου της εποχής, σε συνδυασμό με φωτογραφικά τεκμήρια και χαρτογραφικό υλικό υπήρξε πολύτιμη.

2. Ο ΜΙΔΧΑΤ ΠΑΣΑΣ & Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ

Εικ. 1. Ο Μιδχάτ πασάς (Ahmed Midhat Sefik Pasha, 1822-1883)

Ο Μιδχάτ πασάς (Ahmed Midhat Sefik Pasha, 1822-1883) πρωτεργάτης του πρώτου συντάγματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1876) υπήρξε δύο φορές Μεγάλος Βεζίρης. (Εικ. 1). Το 1861, ως κυβερνήτης της Νις, είχε αποφασιστικό ρόλο στη διοικητική μεταρρύθμιση της Αυτοκρατορίας με την εισαγωγή του συστήματος των βιλαετιών στα Βαλκάνια. Από το 1864 έως το 1868 ως γενικός διοικητής (βαλής) της επαρχίας του Δούναβη, φρόντισε για την κατασκευή αμέτρητων σχολείων, νοσοκομείων, σιταποθηκών, δρόμων, γεφυρών κτλ.

Ανάμεσα στα δημόσια κτίρια, για την ανέγερση των οποίων ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα ο γενικός διοικητής, συγκαταλεγόταν και ένα ειδικού τύπου σχολείο, το «Σχολείο των Τεχνών» ή «Πολυτεχνική Σχολή» ενίοτε αποκαλούμενο Ισλαχανέ (Islahhane). Το πρώτο κτίριο αυτού του τύπου οικοδομήθηκε στη Νις και πήρε το όνομα «Midhat Pasha». Αργότερα δύο ακόμη με την ίδια ονομασία ιδρύθηκαν στη Ρούσσε και τη Σόφια με στόχο τη βασική και τεχνική εκπαίδευση των ορφανών και άπορων παιδιών, ηλικίας από 5 έως και 15 ετών (Bayrak, 2013). Τα σχολεία αυτά συνέβαλαν σημαντικά στην αναβίωση της τοπικής οθωμανικής βιομηχανίας στην επαρχία του Δούναβη (Shaw St. & Shaw E. K., 1977).

Μετά την επιτυχία του Μιδχάτ πασά ένα μεγάλο δίκτυο οθωμανικών τεχνικών σχολών ιδρύθηκε σε όλη την αυτοκρατορία (Σμύρνη, Προύσα, Τραπεζούντα, Κασταμονή, Σκόδρα, Ερζερούμ, Ντιγιαρμπακίρ, κ. α.), εγκαινιάζοντας ένα νέο εκπαιδευτικό και πειθαρχικό σύστημα (Κορ, 2006). Σύγχρονοι ιστορικοί, υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση εξειδικευμένων τεχνιτών είχε στόχο την αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας των πόλεων και ταυτόχρονα τον έλεγχο του δημόσιου αστικού χώρου μέσω της απομάκρυνσης των ορφανών και απροστάτευτων παιδιών από τους δρόμους (Maksudyan, 2011). Επιπλέον, «τα Σχολεία των Τεχνών» θεωρήθηκαν σημαντικά για τη διάδοση των οθωμανικών ιδεωδών, κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων.

Μετά τον θάνατο του Μιδχάτ πασά η αρχική τους ονομασία παραμερίστηκε και νέες επικράτησαν όπως «Βιομηχανικά Σχολεία» (Mektebi Sanayi) ή «Σχολές Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιέ» (Hamidiye Mektebi Sanayi), κυρίως στη διάρκεια της βασιλείας του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909) (Sisman, 2008)

3. 1873: ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΤΟΥ ΜΙΔΧΑΤ ΠΑΣΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τον Οκτώβριο του 1873, ο διορισμός του Μιδχάτ πασά στη θέση του βαλή της Θεσσαλονίκης «έχαιρετήθη υπό πάντων εύφροσύνης, δικαίως δέ έθεωρήθη (...) ως ένδειξις εύνοίας τής Κυβερνήσεως (...) προς τήν λαμπράν μέν πλήν πολλών δεομένην ταύτην έπαρχίαν». Λίγες μόνο μέρες μετά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη δήλωσε την πρόθεσή του να συμβάλει με έργα στην αστική ανάπτυξη καταβάλλοντας προσπάθεια για την ολοκλήρωση όσων έμειναν «άτελειοποίητα (...) καί διά τήν πραγματοποίησιν πλείστων έτέρων». (Νεολόγος 7/19.11.1873)

Η ίδρυση Πολυτεχνικής Σχολής στην Θεσσαλονίκη ανακοινώθηκε στον τύπο, τον Δεκέμβριο του 1873. Ο Νεολόγος ανέφερε ότι «καταρτίζεται σχολείον όθωμανικών πολύ τελειότερον τών μέχρι τοϋδε υπάρχόντων ένταϋθα» (Νεολόγος 27/9.12.1873). Τον ίδιο μήνα, οι συνδρομές πολιτών προς «άνίδρυσιν τοϋ σχολείου τών τεχνών έν Θεσσαλονίκη» ανέρχονταν σε 280 λίρες οθωμανικές, από τις οποίες οι 100 είχαν δοθεί από τον ίδιο τον Μιδχάτ πασά (Ανατολικός Αστήρ 4/13.12.1873). Τον

Ιούνιο του 1875 οι συνδρομές «ὕπέρ τῆς ἀνέγερσης τῆς πολυτεχνικῆς σχολῆς» ἀνέρχονταν σε 16.352 γρόσια (Νεολόγος 3/15.6.1875).

Δεν εἶναι γνωστή ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία θεμελίωσης τῆς Σχολῆς, ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι τον Ιούνιο του 1875 οι εργασίες βρίσκονταν ἤδη σε φάση ἀποπεράτωσης. Σύμφωνα με τον Νεολόγο:

Κατὰ τὴν Ζεμάν τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ κάτοικοι τῆς ἐδρας τοῦ νομοῦ «προσῆνεγκον μέχρι τοῦδε 23,769 γρόσια ὑπὲρ τῆς ἀποπερατώσεως τῆς ἤδη ἀνεγειρομένης Πολυτεχνικῆς Σχολῆς. Ἐκ τῶν συνδρομῶν αὐτῶν προσηνέχθησαν ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ 68 ὀθωμανικαὶ λίραι ἐκ μέρους τῶν μεσιτῶν τῶν ἐκτελεσάντων τὴν δημοπρασίαν τοῦ ἀποβιώσαντος βαθυπλοῦτου Δζεκ Ἄμποτ. (Νεολόγος 7/19 Ιουνίου 1875).

Το 1881 ο τότε δήμαρχος Θεσσαλονίκης Φαήκ Βέης ἀνέφερε ὅτι: «140.000 γρόσια (...) ἐδόθησαν ὡς συνεισφορά [για τὴν ἀνέγερση τοῦ οἰκοδομήματος] ὑπὸ τὸν ὄρον ὅπως πληρωθῶσιν ἐκ τῶν προσόδων τῶν ἐπαρχιακῶν Δημαρχιῶν» (Φάρος τῆς Μακεδονίας 8-10-1881). Ὅσον ἀφορὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς, οἱ πρῶτες πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο τῆς Ανατολῆς* τοῦ 1883:

Ὁ Ἰσλαχανές (ὀρφανοτροφεῖον), ὅπερ ἰδρυθὲν τῷ 1873 καὶ χαρακτήρα ἔχον πολυτεχνείου, περιλαμβάνει 120 περίπου μαθητὰς τροφίμους, ἅπαντας μουσουλμανόπαιδας. Πρὸς τῆ ἀναγνώσει καὶ γραφῇ καὶ τοῖς ἄλλοις μαθήμασιν, οἷον γεωγραφία, ἀριθμητικὴ κλπ. διδάσκεται ἐν αὐτῷ ἡ ραπτικὴ, ἡ ὑποδηματοποιία καὶ ἡ ξυλουργικὴ. Ἐποπτεύεται δὲ αὕτη ὑπὸ τῆς δημαρχίας τῆς πόλεως (...).

Το Πολυτεχνεῖο γνώρισε ἀμέσως μεγάλη ἐπιτυχία καὶ καθιερώθηκε ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς πόλης. «Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι υπερῆφανη που διαθέτει ἓνα ἴδρυμα για τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὀρφανῶν, ἀπὸ ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὴν ἐξάσκησή τους στα βιομηχανικὰ ἐπαγγέλματα» ἀνέφερε ἡ ἐπίσημη ὀθωμανικὴ ἀπογραφή τοῦ ἔτους 1890, προσθέτοντας ὅτι «100 νέοι ἐκπαιδεύονται στὴν ὑποδηματοποιία, τὴ σιδηρουργία, τὴν ξυλουργικὴ, τὴν ραπτικὴ καὶ τὴν υφαντικὴ πέρα ἀπὸ τὶς βασικὲς σπουδές. (Χεκίμογλου, Danacioglu, 1998: 26). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι χάρις σ' αὐτὸ, ἡ γύρω συνοικία ὀνομάστηκε Ἰσλά Χανέ (πρῶτων Ahmed Subasi), ἐνῶ ἀκόμη καὶ τὸ χαμὰμ τοῦ Νουμάν πασά μετονομάστηκε σε Islahane Hamami (Δημητριάδης 1983: 90-91). Τὸ Πολυτεχνεῖο τοῦ Μιδχάτ πασά κατεδαφίστηκε μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1978 στὸ πλαίσιο τῆς διάνοιξης τῆς νέας οδοῦ Ὀλυμπιάδος.

4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης για τὴν ἀνέγερση τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν ἓνα ζήτημα που ἀπασχόλησε σοβαρὰ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. Ἡ ἀπουσία πολεοδομικοῦ σχεδίου σε συνδυασμὸ με τὴν ἔλλειψη κενῶν οἰκοπέδων στὴν πυκνοδομημένη περικλειστὴ πόλη ἦταν μόνον κάμποιοι ἀπὸ τοὺς λόγους που ὀδήγησαν στὴν «ἀπόκτηση» τοῦ νότιου τμήματος τῆς ἑκτασης που κατεῖχε τὸ βακούφι τοῦ Νουμάν πασά μέχρι τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.

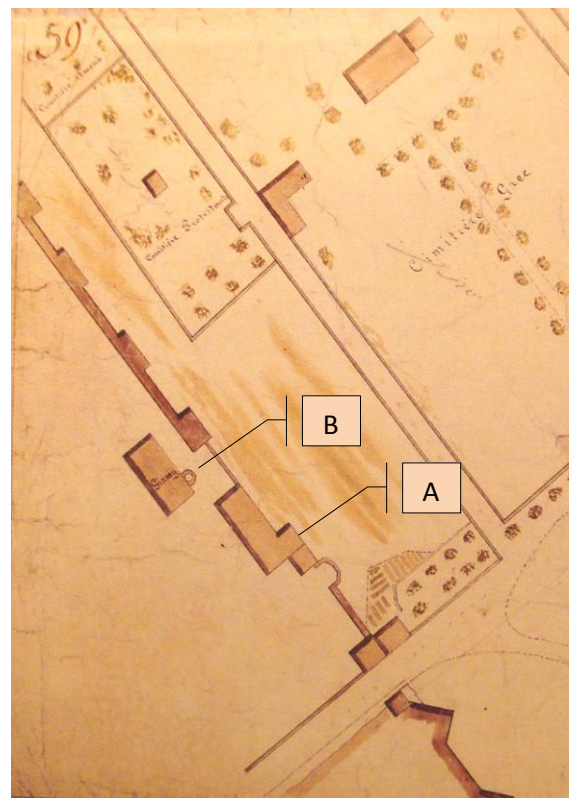
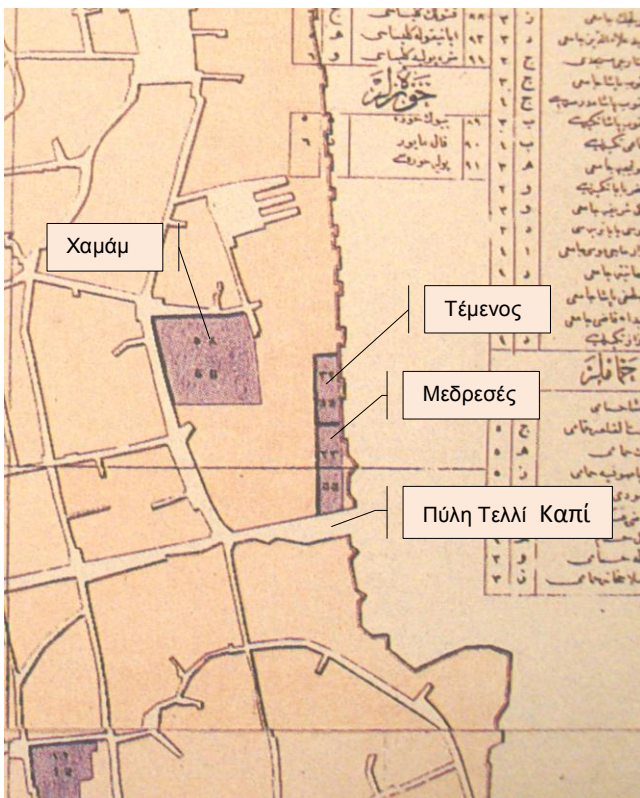
Στοιχεῖα, ἀν καὶ ἐλλιπῆ, για τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς τὴν ἐποχὴ που μελετάμε μας παρέχει ὁ πρῶτος δημοτικὸς χάρτης τῆς πόλης που συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Antoine Wernieski (π.1874;) (**Εἰκ.2α**). Ἀπὸ αὐτὸν προκύπτει ὅτι τὸ βακούφι τοῦ Νουμάν πασά ἀπλωνόταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς περικλειστῆς πόλης, σε ἀμεση γειννίαση με τὸ ἀνατολικὸ τείχος καὶ τὴν πύλη Τελλί Καπί. Στὸν χάρτη ἀπεικονίζονται, χωρὶς ἀπόλυτη ἀκρίβεια, τὰ κτίρια τοῦ «ἀφιερῶματος»: α) τὸ τέμενος τοῦ Νουμάν πασά, β) ὁ ὀμώνυμος μεδρεσές, χτισμένος κατὰ μήκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς καὶ σε ἐπαφή με τὸ τείχος [στὸ ὑπόμνημα τοῦ χάρτη (με ἀρ. 33) σημειώνεται λανθασμένα ὡς «τζαμί Ἰσλαχανέ»] καὶ γ) τὸ ὀμώνυμο χαμὰμ. Σημειωτέον ὅτι ὁ Wernieski, ἀρχιμηχανικὸς τῆς νεοσύστατης Δημαρχίας, προερχόταν ἀπὸ τὴν ὀμάδα τῶν Πολωνῶν ἐξόριστων μηχανικῶν, που ἔφερε μαζί του στὴ Θεσσαλονίκη ὁ Μιδχάτ πασάς.

Ὁ Μιδχάτ πασάς εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ στα ἔργα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ 1874, ἡ ἐφημερίδα *Νεολόγος* σχολίαζε θετικὰ τὴν «ἀκάματο δραστηριότητά» του ἐπισημαίνοντας ὅτι «ἐνδελεχῶς ἐργάζεται εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν βελτίωσιν τῶν πραγμάτων τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης (...) νέαι ὁδοὶ διήκουσαι ἀπὸ τοῦ ἑνός ἀκροῦ εἰς τὸ ἕτερον τῆς πόλεως καὶ μέλλουσαι νὰ καλλωπίσωσιν αὐτὴν ἰκανῶς ἤρχισαν ἤδη κατασκευαζόμεναι». Στὸν ἴδιο ἀποδίδεται καὶ ἡ

ευθυγράμμιση - διαπλάτυνση της μεγάλης λεωφόρου (σήμερα Αγ. Δημητρίου) παράλληλης με την Εγνατία οδό (Δημητριάδης, 1995: 147).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω εύλογα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ιστορία της Πολυτεχνικής Σχολής συνδέεται άμεσα με τη διάνοιξη της εν λόγω λεωφόρου και τις ευρύτερες ανακατατάξεις του αστικού χώρου γύρω από αυτήν. Τότε ανάμεσα στα άλλα κτίσματα που κατεδαφίστηκαν για τη διάνοιξή της, κατεδαφίστηκαν και τμήματα του ανατολικού τείχους συμπεριλαμβανομένης της Πύλης Τελλί Καπί, όπως και ο μεδρεσές του Νουμάν πασά. Με άλλα λόγια, η ανέγερση της Σχολής εντάχθηκε στο ίδιο πρόγραμμα ανασχεδιασμού του αστικού χώρου της πόλης που εγκαινιάστηκε από τον Μιδχάτ πασά.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία που αποτυπώνονται σε απόσπασμα του πολύφυλλου χάρτη της Θεσσαλονίκης του 1898-99, όπου καταγράφονται για πρώτη φορά τα διατηρούμενα τμήματα του βυζαντινού ανατολικού τείχους, η ακριβής θέση της Πολυτεχνικής Σχολής και του τεμένους του Νουμάν πασά. Από το ίδιο τοπογραφικό προκύπτει ότι το νέο τριώροφο διδακτήριο χτίστηκε στη θέση του κατεδαφισμένου μεδρεσέ του Νουμάν πασά. **(Εικ. 2β)**

Εικ. 2: α) Απόσπασμα χάρτη Wernieski (1874 ~), όπου σημειώνονται το τέμενος του Νουμάν πασά, ο ομώνυμος μεδρεσές (σε επαφή με το ανατολικό τείχος της πόλη και την Πύλη Τελλί Καπί) και το ομώνυμο χαμάμ. (πηγή: Σαββαΐδης, 2008). β) Απόσπασμα πολύφυλλου χάρτη 1898-1899, όπου αποτυπώνονται το νέο κτίριο του «Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά» (A) σε επαφή με το τείχος και το τέμενος του Νουμάν πασά (B) (πηγή: αρχείο ΔΜΑΕ-ΚΑΔΘ).

Εικ. 3: Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τα ανατολικά. Διακρίνονται η ανατολική όψη του «Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά» (η θέση του σημειώνεται με βέλος) και ο μιναρές του τεμένους του Νουμάν πασά. Στο βάθος διακρίνεται η Ροτόντα, ο Λευκός Πύργος και το λιμάνι της πόλης (πηγή: ΚΙΘ).

Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με φωτογραφικές απεικονίσεις της πόλης από τα ανατολικά (1890 περίπου) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ανατολική πλευρά του νέου οικοδομήματος ήταν το ίδιο το τείχος. Η χαρακτηριστική ογκοπλασία του κτιρίου, με κάτοψη σε σχήμα (Γ), που υποδηλώνει την πορεία του τείχους, και οι επεμβάσεις σ' αυτό, που είχαν στόχο τη διαμόρφωση της ανατολικής όψης του διδακτηρίου (απομάκρυνση των επάλλεων, διάνοιξη τμημάτων του για τη διαμόρφωση των ανοιγμάτων), αποτυπώνονται καθαρά στις παραπάνω απεικονίσεις (**Εικ. 3**). Ακόμη και σήμερα οι εν λόγω επεμβάσεις διακρίνονται στο εναπομείναν τμήμα του τείχους.

Κύρια όψη του νέου κτίσματος ήταν η δυτική με το κεντρικό τμήμα της να προέχει ελαφρά από το περίγραμμα της κάτοψης (**Εικ. 4, 5**). Η κύρια είσοδος βρισκόταν σε ελαφρά υποχώρηση πάνω στον κατακόρυφο άξονα συμμετρίας, ενώ μία ακόμη είσοδος είχε διανοιχθεί στο τείχος, για την άμεση επικοινωνία με την εκτός των τειχών πόλη. Το οικοδόμημα είχε εμβαδόν 285 τ.μ. και ήταν ενταγμένο σε μία έκταση 17.007 τ.μ. που αποτελούσε «αφιέρωμα του Μιδχάτ πασά». Εκτός της έκτασης του πρώην βακουφίου, το «αφιέρωμα» περιλάμβανε και τμήμα γηπέδου εκτός των τειχών που εξωραϊσθηκε με καρποφόρα και «άγρια» δένδρα. Το 1931, σύμφωνα με δήλωση της Μουφτείας, η συνολική του αξία ανερχόταν σε 7.000 χρυσές λίρες Τουρκίας.

Στον ίδιο πολύφυλλο χάρτη (1898-99) αποτυπώνονται τρία ακόμη, μικρότερης έκτασης, κτίσματα. Το πρώτο ήταν ένα λιθόκτιστο διώροφο κτίσμα, που βρισκόταν σε συνέχεια της νότιας πλευράς της Πολυτεχνικής Σχολής και λειτούργησε ως μαγειρείο και εστιατόριο του σχολείου (**Εικ. 2β, 5α**). Τα άλλα δύο ήταν χτισμένα σε σειρά, κατά μήκος της νέας λεωφόρου Μιδχάτ πασά και είχαν χρήση τυπογραφείου και βιβλιοδετείου. Για την κατασκευή όλων των κτιρίων, υποθέτουμε ότι λίθοι από τα κατεδαφισμένα τμήματα του βυζαντινού τείχους και από τον πεπαλαιωμένο μεδρεσέ του Νουμάν πασά χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό, ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική της εποχής. Στα χρόνια που ακολούθησαν δύο ακόμη κτίρια προστέθηκαν ανάμεσα στα προαναφερθέντα συμπληρώνοντας τον ενδιάμεσο κενό χώρο.

Εικ. 4: Πανοραμική άποψη της Θεσσαλονίκης (προς τα ανατολικά). Με βέλος σημειώνεται η θέση του Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά. Φωτογραφία των R. Weir Schultz and S. H. Barnsley, 1888-1890 (Πηγή: Μέντζος, 2012).

Εικ. 5: α) Κύρια (δυτική) όψη του «Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά». Στο βάθος διακρίνεται το τέμενος του Νουμάν πασά με τον μιναρέ του (πηγή: Χεκίμογλου & Danacioglu, 1998).
β) Η μπάντα της Σχολής στην κύρια είσοδο του κτιρίου (πηγή: Maksudyan, 2011).

5. Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ – ΔΥΟ ΝΕΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

5.1. 1892-1895: Η ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΧΑΜΗΔΙΕ

Δύο δεκαετίες περίπου αργότερα η διοικούσα επιτροπή του ιδρύματος, με πρόεδρο τον πρώην Γενικό Διευθυντή Οικονομικών του Βιλαετίου, ξεκίνησε τις διαδικασίες για την επέκταση των εγκαταστάσεων της Σχολής και τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις διδασκαλίας και σπουδών. Από το 1890 και μετέπειτα ιδιαίτερη σημασία δόθηκε «στην εκπαίδευση των ορφανών και την εξάσκησή τους στα βιομηχανικά επαγγέλματα, που μόνον ευημερία και ευτυχία φέρουν στη ζωή» (Χεκίμογλου & Danacioglu, 1998: 26). Σημειωτέον ότι η βιομηχανική και βιοτεχνική ανάπτυξη της πόλης είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη παραδοσιακών επαγγελμάτων. Πράγματι, νέα κτίρια ήταν τώρα απαραίτητα για νέες δραστηριότητες της Σχολής. Μάλιστα, είναι πιθανόν η ανέγερσή τους να επιταχύνθηκε μετά την πυρκαγιά που εκδηλώθηκε τον Ιανουάριο του 1888 «στή συνοικία Ίσλά Χανέ στο δημόσιο κτίριο του Πολυτεχνείου (...) άποτεφρώσασα μίαν πλευράν αυτού» (*Ο Φάρος της Μακεδονίας*, 13.1.1888). Η αύξηση των εσόδων της Σχολής διευκόλυνε τις σχετικές διαδικασίες. Το 1892, τα έσοδά της ανέρχονταν σε 370.307 γρόσια, ενώ οι δαπάνες σε 248.270. Υπήρχε δηλαδή ένα πλεόνασμα 122.037 γροσίων, που επέτρεπε την άμεση έναρξη των εργασιών (*The Levant Herald* 27.12.1892).

Το πρώτο από τα νέα κτίρια ήταν ένα διώροφο λιθόκτιστο κτίσμα που θεμελιώθηκε το 1892 και ονομάστηκε «Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων Χαμηδιέ» (*École des Arts et Métiers Hamidie*) προς τιμήν του σουλτάνου. Την είδηση κατέγραψε ο τύπος:

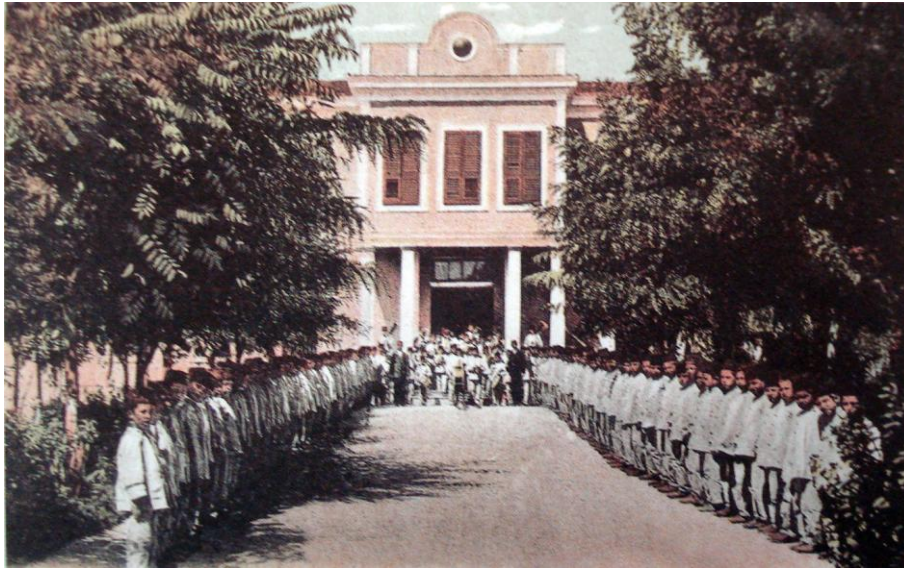
Ύστερα από πρόταση του Γενικού Διοικητή της Θεσσαλονίκης, ένα αυτοκρατορικό διάταγμα εκδόθηκε εξουσιοδοτώντας τον να δώσει το όνομα της Αυτού Μεγαλειότητας, στη νέα Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων που θεμελιώθηκε πρόσφατα στη Θεσσαλονίκη. Για την παραλαβή της αυτοκρατορικής άδειας οι καθηγητές και οι μαθητές του Ιδρύματος προχώρησαν στην οικία του Διοικητή προκειμένου να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους για την ευγενική πράξη του Σουλτάνου (*The Levant Herald*, 25.6. 1892)

Το νέο κτίριο υψώθηκε σε άμεση γειτνίαση με το κτίριο του Πολυτεχνείου και το παλαιό τέμενος, πάνω στη νοητή προέκταση της οδού Hamidiye Mektebi Sanayi (οδός Κασσάνδρου). Οι εργασίες ανέγερσης ολοκληρώθηκαν το 1895 και την ίδια χρονιά η Σχολή μετακόμισε στο νέο οικοδόμημα. Στο αρχικό τριώροφο κτίριο παρέμειναν οι κοιτώνες των παιδιών και τα γραφεία των καθηγητών. Το 1896 ο αριθμός των παιδιών είχε αυξηθεί σε 180 (Μέγας & Ανδριωτάκης, 2004:168).

Η κατασκευή του κτιρίου, συμμετρική με κλασική τυπολογία, εμφανίζει απλή μορφολογική οργάνωση (**Εικ. 6**). Η κάτοψή του είναι ορθογώνια, συμμετρικά οργανωμένη, με ιδιαίτερα τονισμένο το κεντρικό τμήμα, που προβάλλει ελαφρά έξω από το περίγραμμά της, διαμορφώνοντας προστώο που καταλήγει σε καμπύλο αέτωμα. Περιλαμβάνει 13 αίθουσες και έχει εμβαδόν 341 τ.μ.

5.2. 1899-1904: ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΧΑΜΗΔΙΕ

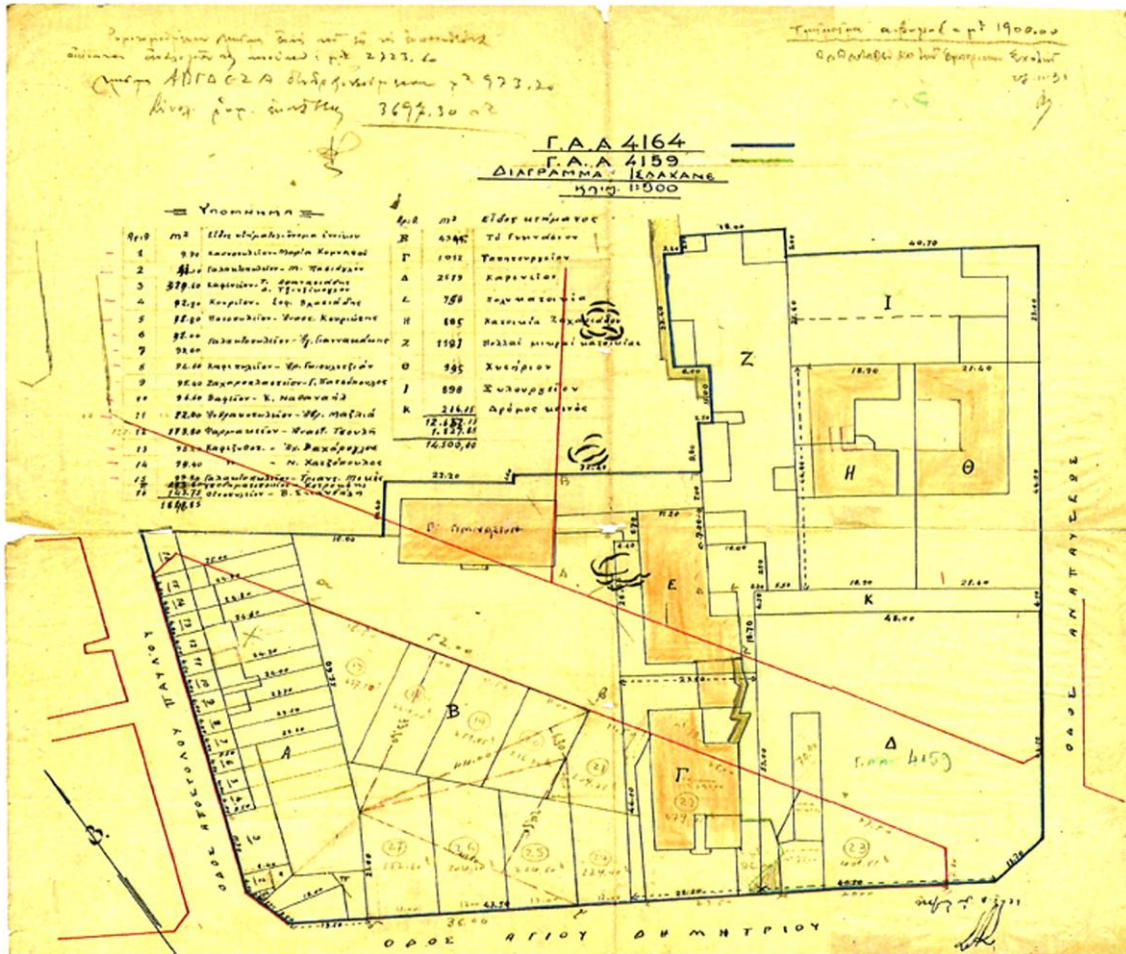
Σύντομα ένα ακόμη κτίριο, το «Εργαστήριο της Σχολής Χαμηδιέ» (ξυλουργείο, σιδηρουργείο, μηχανουργείο) ανεγέρθηκε στα ανατολικά και έξω από τα τείχη, ψηλότερα από τη στάθμη του Κοιμητηρίου της Ευαγγελίστριας Πρόκειται για το μοναδικό κτίσμα από το κτιριακό σύμπλεγμα της Σχολής που διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας. Το 1904, σύμφωνα με τον Alfred van de Brule, είχε 60 μαθητές. Οι εικόνες από τους εσωτερικούς χώρους του κτιρίου, που δημοσιεύει ο ίδιος, αποτελούν ενδιαφέρον και μοναδικής αξίας ιστορικό υλικό (**Εικ. 7**). Την εποχή αυτή, η διεύθυνση του Εργαστηρίου είχε ανατεθεί στους Γάλλους M.M. Guiraud και Thierry (Massé, 1907:11).

Εικ. 6: Κύρια όψη του νέου κτιρίου της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιέ. (πηγή: Μέγας, Ανδριωτάκης 2004)

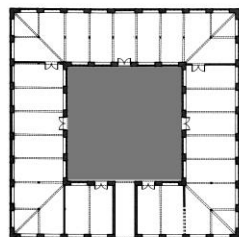

Εικ. 7: α) Απόψεις από τους εσωτερικούς χώρους του Εργαστηρίου της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιέ (πηγή: A. Van De Brule, 1904)
β) Γενική άποψη του κτιρίου από τη σημερινή οδό Εθν. Αμύνης (αρχές 20ού αιώνα).

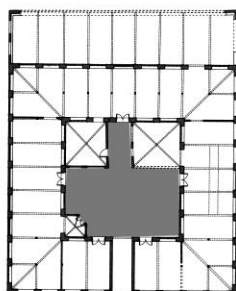

Εικ. 8: «Διάγραμμα συνδυασμού και διαχωρισμού» που συνέταξε η ΕΤΕ το 1936, με στόχο την κατάτμηση του συνόλου της έκτασης της Πολυτεχνικής Σχολής, σύμφωνα με το νέο πολεοδομικό σχέδιο Hébrard. Σημειώνονται με (Α) η Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιά, με (Ε) το Πολυτεχνείο Μιθχάτ πασά, με (Γ) το τυπογραφείο της Σχολής και με (Η-Θ) το Εργαστήριο της Σχολής (πηγή: αρχείο ΔΑΓ)

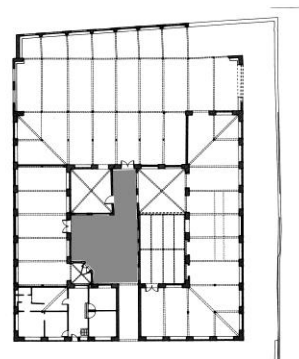
Η κάτοψη του κτιρίου διαμορφώνει ένα τετράγωνο (διαστάσεων π. 34,60x34,60 μ.) με εσωτερικό αίθριο (π. 17,30x17,30 μ.), γύρω από το οποίο οργανώνονται τα εργαστήρια (**Εικ. 9, Α' οικοδ. φάση**). Η είσοδος προς το αίθριο γίνεται μέσω μιας στεγασμένης στοάς, τοποθετημένης στη νότια πλευρά του τετραγώνου. Η στέγη του κτιρίου γίνεται με δίρριχτη στέγη, ορατή από το εσωτερικό, με ύψος που φτάνει τα 2,00 μ. Στους εσωτερικούς χώρους το φυσικό φως εισχωρεί από σειρά μεγάλων παραθύρων με φεγγίτες (διαστάσεων 2,50x2,50 μ.), που αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο της μορφολογικής οργάνωσης των όψεων. Τα πλαίσιά τους τονίζονται από δύο σειρές έξεργων κεραμιδοκκόκινων πλίνθων. Όμοια τονίζονται και οι γωνιακοί πεσσοί του κτιρίου, όπως και το περίγραμμα των εξωτερικών θυρών, που εναλλάσσονται με λείες ζώνες από επίχρισμα βαμμένο σε ώχρα, προκειμένου να δημιουργηθούν εντυπώσεις χρωματικής αντίθεσης (**Εικ. 10, 11**).

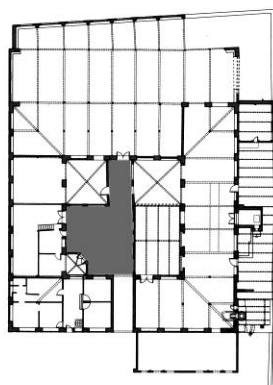
Α΄ φάση: 1899-1904

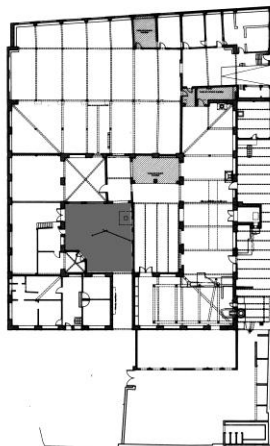
Β΄ φάση: 1912-1920

Γ΄ φάση: 1920-1926

Δ΄ φάση: 1926 - δεκ. 1950

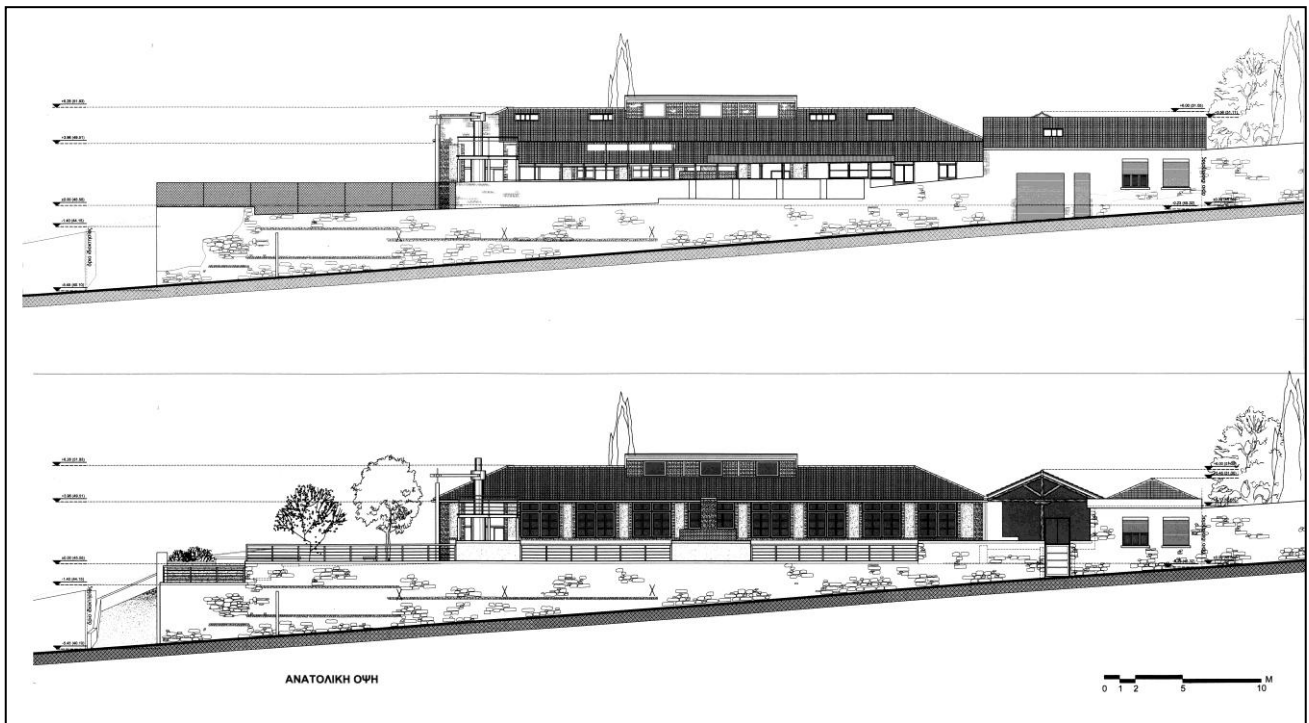
Ε΄ φάση: 1950-1978

κεντρικό αίθριο
 πατάρι από οπλισμένο σκυρόδεμα

Εικ. 9: Εργαστήριο Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών. Καταγραφή οικοδομικών φάσεων (1899-1978).

6. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Μετά την απελευθέρωση της πόλης, στο χρονικό διάστημα από το 1912 έως το 1917, ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν σχετικά με τη χρήση και την κατάσταση διατήρησης του ιδρύματος. Οι πρώτες σοβαρές επεμβάσεις και καταστροφές ξεκίνησαν το 1922, με την κατάληψη των κτιρίων και του ακάλυπτου χώρου από τους πρόσφυγες. Το 1936 η κατάτμηση του συνόλου της έκτασης της Σχολής, σύμφωνα με το «Διάγραμμα συνδυασμού και διαχωρισμού» που συνέταξε η ΕΤΕ (ως διαχειρίστρια της ανταλλάξιμης περιουσίας) είχε δραματικές επιπτώσεις, καθώς μεγάλο τμήμα του ακάλυπτου εκποιήθηκε και ανοικοδομήθηκε (**Εικ. 8**). Από τα αρχικά κτίρια μόνο το διώροφο κτίριο της Σχολής Χαμηδιέ συνέχισε τη λειτουργία του ως εκπαιδευτικό ίδρυμα (Μπέσπαρης, 2004: 41). Το 1980-81 όλα τα κτίρια κατεδαφίστηκαν για τη διάνοιξη της οδού Ολυμπιάδος στο πλαίσιο της εφαρμογής του τροποποιημένου πολεοδομικού σχεδίου Hébrard, με εξαίρεση το νεότερο Εργαστήριο της Σχολής Χαμηδιέ.

Εικ. 10: Κτίριο Εργαστηρίου της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιδέ.
 α) Ανατολική όψη. Σχέδια αποτύπωσης υφιστάμενης κατάστασης και πρότασης αποκατάστασης (2010)
 β) Εγκάρσια τομή Α-Α'. Σχέδια αποτύπωσης υφιστάμενης κατάστασης και πρότασης αποκατάστασης (2010). (πηγή: Αρχείο ENM-KM)

Εικ. 11: Κτίριο Εργαστηρίου της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμηδιέ.
Αποψη κεντρικού αιθρίου κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης (φωτ. Κ.Τρακοσοπούλου, 2011)

7. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Από το 2004 έως το 2009 η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας πραγματοποίησε τις πρώτες επεμβάσεις για την αποκατάσταση μικρού τμήματος του Εργαστηρίου, το οποίο δυστυχώς βρισκόταν σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ακολούθησαν οι εργασίες προσωρινής αντιστήριξης του αναλημματικού τοίχου προς την οδό Ελένης Ζωγράφου και της καθαίρεσης δύο ετοιμορόπων προσθηκών (Δεκέμβριος 2010 - Μάρτιος 2011). Το 2010 συντάχτηκε η οριστική μελέτη για την αποκατάσταση και επανάχρηση του κτιρίου, το οποίο έχιζε άμεσης προστασίας, με στόχο την ένταξη του έργου στο ΕΣΠΑ-ΚΜ 2007-2013.

Η αρχιτεκτονική μελέτη βασίστηκε στην προσεκτική έρευνα, στην τεκμηρίωση και αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης και των οικοδομικών φάσεων (**Εικ. 9**). Είχε στόχο την αποκατάσταση και ανάδειξη της αρχικής τυπολογίας και μορφολογίας, που είχε αλλοιωθεί από αλλεπάλληλες καταστροφικές επεμβάσεις (**Εικ. 10α, β**). Το κεντρικό αίθριο αναδεικνύεται και πάλι ως κύριος χώρος διανομής της κίνησης, καθώς αποκαθίστανται τα περιμετρικά ανοίγματα και απομακρύνονται οι προσθήκες (**Εικ. 10β, 11**). Επίσης, οι αίθουσες που το περιβάλλουν αποκαθίστανται στην αρχική τους μορφή, σύμφωνα και με τη φωτογραφική τεκμηρίωση του 1904.

Ο σχεδιασμός της επανάχρησης είχε στόχο την ένταξη νέων χρήσεων, απαραίτητων για τη λειτουργία του κτιρίου ως πολυχώρου πολιτισμού, ταυτόχρονα με τη διατήρηση της αρχικής χρήσης της ανατολικής πτέρυγας (χυτήριο) και των στοιχείων του εναπομείναντος εξοπλισμού. Η μελέτη προέβλεπε τις αναγκαίες εκσυγχρονιστικές βελτιώσεις, όπως θέρμανση, κλιματισμό, πυρανίχνευση, πυροπροστασία, προσπέλαση για άτομα μειωμένης κινητικότητας, κτλ.

Όσον αφορά τον τομέα της ανάπτυξης του ακαλύπτου χώρου, οι βασικοί άξονες σύνθεσης προσδιορίστηκαν κατόπιν αξιολόγησης των ιστορικών στοιχείων και της φωτογραφικής τεκμηρίωσης. Στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου προτάθηκε η επαναφορά της στάθμης, μέσω της δημιουργίας αναβαθμών, και η ενίσχυση του εδάφους, μέσω της κατασκευής πασσαλοδιαφράγματος.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ο σχεδιασμός των σύγχρονων επεμβάσεων έγινε με ιδιαίτερη προσοχή. Οι προτεινόμενες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις στοχεύουν στη μορφολογική επανασύνδεση των στοιχείων του περιβάλλοντος χώρου και των υφιστάμενων κελυφών και προσφέρουν δυνατότητες δημιουργικής συνύπαρξης της νέας σύνθεσης με την παλιά κατασκευή. Οι νέες

σχεδιαστικές παρεμβάσεις εκφράζουν την εποχή τους αξιοποιώντας σύγχρονες τεχνολογίες και υλικά.

Τον Ιούνιο του 2011 το έργο της αποκατάστασης – επανάχρησης εντάχθηκε στο επιχειρησιακό πρόγραμμα ΕΣΠΑ-ΚΜ 2007-2013¹. Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Ιούνιο του 2011.

8. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΡΓΟΥ

Η μελέτη για την αποκατάσταση – επανάχρηση του Εργαστηρίου της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών εγκρίθηκε με την Απόφαση υπ' αριθ.: ΥΠΠΟΤ/ΔΑΝΣΜ/96654/2477/22-11-2010. Την ευθύνη για τη μελέτη αποτύπωσης και τον σχεδιασμό της αποκατάστασης-επανάχρησης είχε η δρ. αρχιτέκτων μηχανικός Κ. Τρακοσοπούλου-Τζήμου, Προϊσταμένη της Εφορείας. Τα σχέδια επιμελήθηκαν οι συμβασιούχοι ορισμένου χρόνου, αρχιτέκτονες Α. Συργιάννη και Κ. Παραθύρα. Η στατική μελέτη συντάχθηκε από τον μόνιμο πολιτικό μηχανικό της Εφορείας Ν. Χατζητρύφωνος. Η αποτύπωση, σχεδίαση του τοπογραφικού έγινε από τον μόνιμο τοπογράφο μηχανικό της Εφορείας Λ. Αδαμούδη. Η μελέτη ενίσχυσης του εδάφους - μόνιμης αντιστήριξης έγινε από την «Γ. & Γ. Πενέλης, Σύμβουλοι Μηχανικοί Α.Ε.», η μελέτη των Η/Μ εγκαταστάσεων από τους Σ. Τοζακίδη, μηχανολόγο μηχανικό και Ο. Μέλφο, ηλεκτρολόγο μηχανικό. Η καταγραφή – αξιολόγηση του υφιστάμενου μηχανολογικού εξοπλισμού έγινε από τον Α. Χατζηγώνα μηχανολόγο μηχανικό.

9. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ο Μιδχάτ πασάς, βαλής της Θεσσαλονίκης, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, ταυτόχρονα με τις προσπάθειές του για τη βελτίωση του αστικού χώρου της πόλης, πρωτοστάτησε στην ίδρυση και ανέγερση ενός νέου επαγγελματικού εκπαιδευτικού ιδρύματος για ορφανά και άπορα παιδιά: του Πολυτεχνείου του Μιδχάτ πασά (Ισλαχανέ) (1873-1875). Το κτίριο οικοδομήθηκε στη θέση του μεδρεσέ του Νουμάν πασά και ενσωμάτωσε στην κατασκευή του τμήμα του ανατολικού βυζαντινού τείχους μετά από «κατάλληλες» επεμβάσεις σ' αυτό. Η ανέγερσή του εντάχθηκε στο ίδιο πρόγραμμα ανασχεδιασμού του αστικού χώρου της πόλης, ο οποίος εγκαινιάστηκε από τον ίδιο τον Μιδχάτ πασά και ειδικότερα στο έργο της διάνοιξης - διεύρυνσης μιας νέας λεωφόρου παράλληλης προς την Εγνατία οδό (σημερινή Αγίου Δημητρίου). Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, δύο ακόμη κτίρια οικοδομήθηκαν διαμορφώνοντας ένα εντυπωσιακό εκπαιδευτικό κτιριακό συγκρότημα.

Τα νέα εκπαιδευτικά κτίρια αντικατέστησαν τα παραδοσιακά εκπαιδευτικά ιδρύματα (μεδρεσέδες), τα οποία έχασαν την κυρίαρχη θέση που κατείχαν παλαιότερα στον αστικό χώρο της πόλης και την κοινωνικο-πολιτιστική ζωή της. Αυτά διαμόρφωσαν νέους αρχιτεκτονικούς τύπους και νέες μορφές, στο πλαίσιο της εξυγίανσης και του εξωραϊσμού της πόλης σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

- Αρχείο της Διεύθυνσης Μελετών Αρχιτεκτονικών Έργων - Κέντρο Αρχιτεκτονικής του Δήμου Θεσσαλονίκης (αρχείο ΔΜΑΕ-ΚΑΔΘ)
- Αρχείο Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας (αρχείο ENM-ΚΜ)
- Αρχείο Κτηματικής Υπηρεσίας π.ε. Θεσσαλονίκης (αρχείο ΔΑΠ)
- Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης (αρχείο ΚΙΘ).

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- *Ανατολικός Αστήρ* (1873)
- *Ημερολόγιο της Ανατολής* (1883)
- *Μακεδονία* (2013)
- *Νεολόγος* (1874, 1875)
- *The Levant Herald* (1892)
- *Φάρος της Μακεδονίας* (1881, 1888)

¹ Βλ. την υπ' αριθ. 3261/10-6-2011 Απόφαση του Γενικού Γραμματέα Αποκεντρωμένης Διοίκησης Μακεδονίας-Θράκης προς ένταξη της πράξης με κωδικό MIS 346782 («Αποκατάσταση του διατηρητέου συγκροτήματος της πρώην Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών (Σχολή Χαμηδιέ, μετέπειτα μηχανουργείο Αξυλιθιώτη) και μετατροπή του σε Πολυχώρο Πολιτισμού, στην οδό Ελένης Ζωγράφου στη Θεσσαλονίκη») στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Μακεδονία-Θράκη 2007-2013» (ΑΔΑ:Α39ΟΡ1Υ-Ν).

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδου, Μ. (2008), *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια μητρόπολη την εποχή των μεταρρυθμίσεων*. Αθήνα.
- Bayrak, M. (2013). "Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri (A Social Responsibility Project: The Reformatoires of the Danubian Province)", *Bellekten* 77 [279] (2013) 573-636.
- Δημητριάδης, Β. (1983). *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*. Θεσσαλονίκη.
- Σαββαΐδης, Π. (επιμ) (2008), συλλογικό έργο *Θεσσαλονίκης ανάδειξης, χαρτών αναμνήσεις*, Εθνική Χαρτοθήκη. Θεσσαλονίκη.
- Ferdan, E. (2002). "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 38 (2002) 149-64.
- Κοç, Β. (2006). "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 20 (φθινόπωρο 2006) 185-196.
- Κοç, Β. (2007). "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 [2] (2007) 113-127.
- Μέγας, Γ. & Ανδριωτάκης, Μ. (2004). *Θεσσαλονίκη 1896, η Χρονιά των Ολυμπιακών Αγώνων*. Θεσσαλονίκη.
- Μέντζος, Α. (συντονιστής) (2012). *Αποτυπώματα - Impressions. Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1888-1910) - Byzantine Thessaloniki through the photographs and drawings of the British School at Athens, 1888-1910*.
- Μπέσπαρης, Π. (2004). *Γ' Γυμνάσιο Αρρένων*. Θεσσαλονίκη.
- Maksudyan, N. (2011). "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and 'Reform' in the Late Ottoman Urban Space", *International Journal of Middle East Studies*, 43 [no. 3] (2011) 493-511.
- Massé, M. D. (1907). *Pour choisir une carrière*. Παρίσι.
- Shaw, St., & Shaw, E.K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 2 (1977).
- Sisman, A., Osmanli Devleti'nde Batili Anlamda Meskeli ve Teknik Eğitimin Doğuşu", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 [1] (2008) 27- 43.
- Τρακοσοπούλου Τζήμου, Κ. (2005). *Ο εκσυγχρονισμός της βορειοελλαδικής αρχιτεκτονικής και πόλης στη διάρκεια του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου*, (αδημ. διδακτ. διατρ.) Αθήνα, ΕΜΠ.
- Τρακοσοπούλου Τζήμου, Κ. (2013). «Το Εργαστήριο της Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών (Ισλαχανέ) στη Θεσσαλονίκη. Ιστορική τεκμηρίωση και μελέτη για την αποκατάσταση ενός νεότερου μνημείου», *ΑΕΜΘ*, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).
- Χεκίμογλου, Ε. & Danacioglu, E. (1998). *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια. Μετέωρο βήμα προς τη Δύση. Άγνωστες εικόνες και πηγές*. Θεσσαλονίκη.
- Χριστοδούλου, Γ. (1936). *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν, Εμπόριο, Βιομηχανία, Βιοτεχνία*. Θεσσαλονίκη.
- Van de Brule, Al. (1904). *Le Bluff Macèdonien*. Παρίσι

ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Κορνηλία Τρακοσοπούλου-Τζήμου είναι αρχιτέκτων μηχανικός του Πανεπιστημίου της Ρώμης, με μεταπτυχιακές σπουδές στη Scuola di Perfezionamento per lo Studio e il Restauro dei Monumenti του ίδιου Πανεπιστημίου (Diploma di Restauro) και στην Bartlett School of Architecture and Planning στο University College of London (MSc in Advanced Architectural Studies), όπου φοίτησε με υποτροφία του ΙΚΥ. Παρακολούθησε σεμινάρια στο International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) στη Ρώμη. Αναγορεύτηκε διδάκτωρ μηχανικός του ΕΜΠ/Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, το 2005. Είναι επίτιμη διευθύντρια του ΥΠΠΟΑ και λέκτωρ (ΠΔ 407/80) στο ΔΠΘ/Τμ. Αρχιτεκτόνων. Είναι συγγραφέας του βιβλίου: *Η Αρχιτεκτονική του Konrad Jacob Josef Von Vilas (1866-1929) στη Δράμα και την ευρύτερη περιοχή της* (Δράμα, 2002). Στοιχεία επικοινωνίας: Ktrakosopoulou@gmail.com